

Samenvatting

Dit proefschrift gaat over de ontwikkeling van een instrument om sociale competentie van basisschoolleerlingen te meten. Het doel van die meting is om aanknopingspunten te bieden voor het bevorderen van de sociale competentie van leerlingen in het basisonderwijs.

In hoofdstuk één zijn de contouren van zo'n instrument geschetst. Uitgangspunt is een definitie van sociale competentie als 'het vermogen om adequaat te handelen in sociale situaties'. Belangrijk in deze definitie is het woord adequaat. Met adequaat wordt bedoeld, dat er een zeker evenwicht is in de mate waarin iemand zorgt voor zijn eigen belang en tegemoet komt aan en rekening houdt met de belangen van anderen. Aspecten van sociale competentie zijn sociale kennis, een sociale houding en sociale vaardigheden. Daarom hangt de mate waarin kinderen adequaat kunnen handelen in sociale situaties, samen met hun cognitieve, morele, sociale en emotionele ontwikkeling. Kinderen ontwikkelen dit vermogen door deel te nemen aan sociale situaties. Eerst spelen die situaties zich thuis af en naarmate kinderen ouder worden in een steeds ruimere kring. Het onderwijs is een specifieke context waarbinnen leerlingen sociale competentie ontwikkelen. In de school komen leerlingen van verschillende achtergronden met uiteenlopende sociale bagage samen. In dat opzicht is de school een maatschappij in het klein. Om te bevorderen dat de leerlingen in de sociale situaties op school adequaat handelen en optimaal kunnen profiteren van het onderwijs, is gerichte en systematische aandacht voor sociale competentie noodzakelijk. Het model planmatig handelen biedt hiervoor een kader. Om het onderwijs in sociale competentie volgens dit model aan te pakken, zijn gegevens nodig over de sociale competentie van de leerlingen, die aangeven in welke mate leerlingen doelen bereiken. Een instrument kan dergelijke gegevens leveren als het een positieve invalshoek heeft en niet primair gericht is op in kaart brengen van problemen. Er zijn verschillende manieren om de sociale competentie van leerlingen in kaart te brengen. Het meest bruikbaar voor de onderwijspraktijk lijkt het om de sociale competentie van de leerling te meten aan de hand van zijn gedrag in verschillende situaties op school. Het sociaal competente gedrag kunnen we globaal indelen in *Coöperatief zijn* en *Zich kenbaar maken*. De groepsleerkracht is de aangewezen persoon om het concrete gedrag van de leerling te beoordelen. Deze maakt de leerling in uiteenlopende situaties mee en heeft een beeld welk gedrag adequaat is, de leeftijd van de leerlingen in aanmerking geno-

men. Het onderzoek richt zich op de ontwikkeling van een gedragsbeoordelingsinstrument voor de leerkracht. Daarom luidt de vraagstelling voor dit onderzoek:

Hoe kan een valide en betrouwbaar instrument ontwikkeld worden dat de sociale competentie van basisschoolleerlingen in kaart brengt en bruikbaar is voor het planmatig onderwijs in sociale competentie?

Hoofdstuk twee beschrijft de ontwikkeling van het instrument en het pilotonderzoek naar deze eerste versie. Bij de ontwikkeling stonden twee deelvragen centraal: 1. *Kunnen we het begrip sociale competentie operationaliseren aan de hand van de begrippen Coöperatief zijn en Zich kenbaar maken in termen van concreet gedrag van basisschoolleerlingen?* 2. *Is het mogelijk om de sociale competentie van basisschoolleerlingen van verschillende leeftijden aan de hand van dezelfde gedragingen in kaart te brengen?*

Groepsinterviews met basisschoolleerkrachten leverden beschrijvingen hoe de meest en de minst sociaal competente leerlingen van verschillende leeftijdsgroepen zich in uiteenlopende situaties op school gedragen. Het voornaamste verschil lijkt te zijn dat sociaal competente leerlingen weinig en sociaal minder competente leerlingen veel sturing van de leerkracht nodig hebben om adequaat te functioneren. Verder werden de sociaal competente gedragingen van leerlingen van verschillende leeftijden in ongeveer dezelfde bewoordingen beschreven, evenals het gedrag in uiteenlopende situaties. De indeling in coöperatieve en assertieve gedragingen bleek niet zo geschikt, omdat veel gedragingen elementen van beide vertonen. Er zijn verschillende aanvullingen gegeven op het gedrag dat in de literatuur als sociaal competent wordt beschreven, bijvoorbeeld het gebruik van humor. Bij de constructie van de pilotversie is gebruik gemaakt van de resultaten van deze groepsinterviews. Het sociaal competente gedrag dat door de leerkrachten is benoemd, is omgezet in dertig items. Deze zijn positief geformuleerd en verwijzen naar gedragingen die binnen de school observeerbaar en onderwijsbaar zijn. Op inhoudelijke gronden zijn de items ingedeeld in categorieën. Aan deze items is een vijfpunts-antwoordschaal gekoppeld die door de leerkracht wordt ingevuld. De procedure van scores bestaat uit een combinatie van gedragsbeoordeling en observatie, om mogelijke vertekening door subjectieve beoordelingen te verminderen.

In het pilotonderzoek is de proefversie van het instrument afgenomen op vijf Rotterdamse basisscholen met welke de CED-Groep samenwerkte in het Kleinschalig Experiment Onderwijs en Sociale Competentie (KEOS). Bij de afname konden de leerkrachten commentaar geven op de items, de antwoordschaal en de afnameprocedure. De resultaten wezen uit dat de lijst als geheel betrouwbaar was, maar dat de interne consistentie van sommige categorieën verbetering behoeft. Met uitzondering van één item, meten de items samen één begrip, dat we kunnen benoemen als sociale competentie. De leerkrachten hadden geen commentaar op de items, met uitzondering van de leerkrachten van leerjaar één. Deze hadden moeite om het gedrag van hun leerlingen te koppelen aan de items.

De afnameprocedure is uitvoerbaar, maar meer duidelijkheid over de betekenis van de scores bleek gewenst. De inhoudsvaliditeit van de pilotversie is onderzocht door deze voor te leggen aan een groep collega-ontwikkelaars. Zij vonden de lijst een goede operationalisering van het begrip sociale competentie, maar adviseerden om ook items op te nemen over het maken van een keuze.

Op basis van de resultaten van de pilotstudie zijn de formuleringen van de items aangepast, zijn enkele items verwijderd en zijn items toegevoegd over het maken van een keuze. De betekenis van de scores is nader toegelicht mede aan de hand van het onderscheid tussen uitvoerings- en vaardigheidstekorten. De categorieën en de bijbehorende items zijn beschreven. Dit resulteerde in de Sociale Competentie Observatie Lijst (SCOL), bestaande uit 26 items verdeeld over acht categorieën van sociaal competent gedrag. De categorieën zijn *Ervaringen delen, Aardig doen, Samen spelen en werken, Een taak uitvoeren, Jezelf presenteren, Een keuze maken, Opkomen voor jezelf* en *Omgaan met ruzie*.

In hoofdstuk drie staan de derde en de vierde deelvraag centraal:

3. *Voldoet de SCOL aan de kwaliteitseisen betrouwbaarheid, validiteit, en bruikbaarheid?*
4. *Welke maatstaf kunnen we hanteren om te bepalen of een leerling voldoende sociaal competent is?*

Om deze vragen te beantwoorden is er onderzoek gedaan onder een representatieve steekproef van 3283 Nederlandse basisschoolleerlingen van veertien basisscholen, verspreid over het land. Op basis van deze gegevens is de SCOL tevens genormeerd.

De interne consistentie van de SCOL is hoog, net als in de pilotversie. De betrouwbaarheid van de categorieën is voldoende, maar die van de nieuw toegevoegde categorie *Een keuze maken* is te laag om een schaal te vormen. Dat komt waarschijnlijk omdat hij – conform het alledaagse kiezen – uit twee aspecten bestaat, namelijk enerzijds weloverwogen kiezen en anderzijds zelfstandig en gemakkelijk kunnen beslissen. In de praktijk blijkt deze categorie echter bruikbaar, daarom hebben we besloten hem te handhaven. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid en de test-hertestbetrouwbaarheid zijn redelijk.

Een factoranalyse wijst uit, dat sociale competentie ook met de definitieve versie van de SCOL als één begrip kan worden beschouwd. Er kunnen drie factoren onderscheiden worden, die we kunnen benoemen als *Actief en betrokken sociaal handelen, Innemend en meelevend sociaal handelen* en *Zorgvuldig en betrouwbaar sociaal handelen*, maar deze hangen positief samen. De meeste categorieën passen goed binnen één van de factoren.

De begripsvaliditeit is onderzocht door de resultaten van de SCOL te vergelijken met de resultaten van ander onderzoek naar sociaal gedrag. Er zijn voldoende overeenkomsten. Zo scoren jongens lager dan meisjes en leerlingen met een onderwijsachterstand, uitgedrukt in het leerlinggewicht, scoren lager dan leerlingen zonder leerlinggewicht. Ook vertonen de resultaten op de SCOL overeenkomst met het globale oordeel van de leerkracht over de sociale competentie van de leerling.

Als extern criterium is het advies van de basisschool voor het vervolgonderwijs van leerlingen in leerjaar acht gebruikt. Zorgleerlingen (zij die het advies Leerwegondersteunend onderwijs of Praktijkonderwijs hebben gekregen) hebben lagere scores op de SCOL dan de overige leerlingen. Het gaat daarbij om de categorieën *Samen spelen en werken*, *Een taak uitvoeren*, *Jezelf presenteren* en *Opkomen voor jezelf*. Op de overige categorieën zijn er geen verschillen. Verder verschillen leerlingen met advies *havo en hoger*, significant op de categorie *Een taak uitvoeren* en op het item *Deze leerling denkt na voordat hij iets doet*. De externe validiteit van het instrument is hiermee voldoende aangetoond.

De bruikbaarheid van het instrument is in orde. De SCOL differentieert met name goed bij leerlingen met lage scores en dat past bij het doel van het instrument. De meeste leerlingen in Nederland scoren gemiddeld *soms*, *geregeld* of *vaak*, hetgeen overeenkomt met gegevens uit ander onderzoek, namelijk dat de meeste leerlingen voldoende sociaal competent zijn.

Om de SCOL te normeren is gekozen voor een relatieve norm, gebaseerd op de resultaten van de representatieve steekproef. Op basis van de betrouwbaarheid van de SCOL mogen er vijf niveaus van sociale competentie onderscheiden worden. Bij de categorieën mogen er twee niveaus onderscheiden worden. De indeling in normgroepen is op de in het onderwijs gebruikelijke percentielindeling van het CITO. Er zijn significante verschillen tussen de totaalscores van subgroepen, maar deze verschillen zijn klein, met uitzondering van het verschil tussen de totaalscore van leerlingen van leerjaar één en de overige leerjaren. Omdat de verschillen tussen de meeste subgroepen klein zijn, hebben we ervoor gekozen om voor alle leerlingen één norm te maken, vanuit de gedachte dat het onderwijs zich extra moet inspannen om hun sociale competentie te bevorderen. Voor leerjaar één maken we echter een uitzondering. Bij deze leerlingen wordt de SCOL wel afgenomen, zodat het beeld van de leerling compleet is, maar de resultaten leveren alleen een rangorde op en worden niet aan normen gerelateerd.

Hoofdstuk vier gaat over de gebruikswaarde van de SCOL aan de hand van deelvraag vijf: *dragen de resultaten bij aan een planmatige aanpak van het onderwijs in sociale competentie?* Deze deelvraag is gesplitst in vragen over de wijze waarop de scholen de SCOL gebruiken, over het gebruik van de resultaten en over de maatregelen die naar aanleiding van de resultaten genomen worden. Daarnaast zijn vragen gesteld over de huidige functie van de SCOL op school en functies die men in de toekomst nog wil ontwikkelen. Om de vragen te beantwoorden zijn gebruikers van de SCOL via e-mail benaderd met een half gestructureerde vragenlijst. Hiermee zijn gegevens van 131 scholen verzameld. Omdat veel scholen aangaven de SCOL nog maar kort te gebruiken en daarom niet volledig te kunnen antwoorden, zijn de respondenten na een jaar nogmaals benaderd met dezelfde vragen. De resultaten van de onderzoeken wijzen uit dat de SCOL meestal als leerlingvolgsysteem wordt gebruikt, dat wil zeggen, tweemaal per jaar wordt afgenomen conform de opzet. De groeps- en leerlingoverzichten worden het meest besproken in de daarvoor geschikte overleggen en men neemt

ook maatregelen naar aanleiding van de resultaten. Maatregelen zijn vooral het opstellen van groeps- en individuele handelingsplannen. De ideeën hiervoor worden met name ontleend aan de SCOL-handleiding of uit de aan de SCOL gelieerde methode *Kinderen en... hun sociale talenten*, maar ook andere methoden worden in combinatie met de SCOL gebruikt. Naar aanleiding van de SCOL-resultaten nemen scholen niet alleen maatregelen die betrekking hebben de leerling of de groep, maar ook maatregelen die gericht zijn op het team of op alle leerlingen, zoals professionalisering, visie-ontwikkeling, de zorgstructuur of de inhoud van het onderwijs. Er worden twee hoofdfuncties van de SCOL onderscheiden, namelijk een beeld geven van de sociale competentie van de leerlingen en een gemeenschappelijk kader bieden om over de sociale competentie van leerlingen te communiceren. Beide functies worden door het merendeel van de scholen herkend en men onderschrijft dat de SCOL deze functies heeft of kan hebben in de toekomst.

De SCOL is een gedragsbeoordelingsinstrument waarmee een beeld verkregen wordt van het oordeel van de leerkracht over de sociale competentie van de leerling. Het oordeel van de leerling zelf kan dit beeld aanvullen en nuanceren. De zelfbeoordeling door leerlingen is gekoppeld aan het werken met een portfolio, bestemd voor bovenbouwleerlingen om individueel te werken aan de verbetering van hun sociale competentie. We zijn nagegaan of we *in aansluiting op de SCOL een instrument kunnen ontwikkelen dat het oordeel van leerlingen over hun sociale competentie meet, als voorbereiding op een portfolioerwijze*.

Het onderzoek naar deze deelvraag zes wordt beschreven in hoofdstuk vijf. Er is een pilotversie van de LeerlingSCOL gemaakt, die een 'vertaling' is van de items van de SCOL in leerlingtaal. Met deze pilotversie is onderzocht of de items voor bovenbouwleerlingen begrijpelijk en beantwoordbaar zijn en of bovenbouwleerlingen in staat zijn om hun oordeel over hun sociale competentie op deze manier weer te geven. Dit blijkt het geval. In een expertconferentie met sociaal competente bovenbouwleerlingen is nagegaan hoe deze leerlingen over sociale competentie denken en of daarin enige overeenkomst is met de visie van de leerkrachten. Tevens is onderzocht of leerlingen deze vragen als privacygevoelige vragen beschouwen. De leerlingen operationaliseren sociale competentie op vergelijkbare wijze als in de SCOL, maar leggen wel andere accenten. Deze leerlingen beschouwen de items van de LeerlingSCOL niet als privacygevoelig, maar ze kunnen zich voorstellen dat leerlingen die minder sociaal competent zijn, de items in meerdere mate als vertrouwelijke informatie beschouwen.

In een onderzoek onder een steekproef van 540 bovenbouwleerlingen in Nederland is nagegaan in hoeverre de LeerlingSCOL betrouwbaar, valide en bruikbaar is. Tevens is onderzocht welke samenhang er is tussen SCOL en LeerlingSCOL. Uit de resultaten blijkt dat de LeerlingSCOL voldoende betrouwbaar is voor een indeling in twee competentieniveaus. De categorieën die we bij de SCOL onderscheiden, vormen echter in de LeerlingSCOL geen schalen. Blijkbaar beschouwen de leerlingen de items als op zichzelf staande vragen, zon-

der onderling verband. Dit is ook te zien in de interne structuur van de LeerlingSCOL. We kunnen in de LeerlingSCOL geen drie factoren onderscheiden, zoals in de SCOL, maar twee factoren, die we kunnen benoemen als *Actief en zelfverzekerd sociaal handelen* en *Innemend en betrouwbaar sociaal handelen*. Deze factoren lijken op het onderscheid dat leerlingen tijdens de expertconferentie maakten, tussen enerzijds bij de groep horen, meedoen en ook anderen erbij betrekken, maar anderzijds ook geen meeloper zijn en je eigen 'ding doen'. De samenhang tussen SCOL en LeerlingSCOL is significant, maar laag. Met name zijn leerling en leerkracht het eens over de mate waarin een leerling zich actief en zelfverzekerd gedraagt. De LeerlingSCOL levert de leerkracht bruikbare informatie als aanvulling op de informatie van de SCOL. Voor de leerling vormt het een goede voorbereiding op de portfoliowerkwijze. Het is een basis voor een gesprek tussen leerkracht en leerling.

In hoofdstuk zes worden de resultaten van het onderzoek samengevat aan de hand van de deelvragen. Geconcludeerd wordt dat de SCOL sociale competentie van basisschoolleerlingen meet en voldoende betrouwbaar, valide en bruikbaar is om aanknopingspunten te bieden voor het onderwijs in sociale competentie. Weliswaar is de SCOL een sobere uitwerking van sociale competentie, maar het is een grote prestatie van basisscholen als zij erin slagen leerlingen af te leveren die de gedragingen die met de SCOL gemeten worden, in hun handelingsrepertoire hebben. De LeerlingSCOL is voldoende betrouwbaar, valide en bruikbaar als aanvullende informatie voor de leerkracht en als voorbereiding van de leerling op de portfoliowerkwijze. Ten slotte worden aanbevelingen gedaan voor verder onderzoek en ontwikkeling en voor de onderwijspraktijk.